

НОБЕЛІВСЬКІ ЛАУРЕАТИ В СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

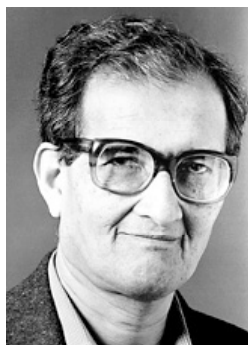

Михайло ДОВБЕНКО, В'ячеслав КОВАЛЬЧУК

АМАРТІЯ КУМАР СЕН - НАУКОВИЙ СПАДКОЄМЕЦЬ КАУТІЛЬІ І ВИДАТНИЙ ЕКОНОМІСТ СУЧАСНОСТІ

В індійській економічній думці особливе місце займають дві видатних особистості – легендарний Каутілья Вішнугупта і Амартія Кумар Сен.

Якщо Каутілья жив ще у III столітті до н.е., за часів знаменитого царя (раджі) Чандрагупти I, створивши геніальний економічний трактат «Артхашастра», який набув світового значення, то А.Сен – наш сучасник.

Нобелівський лауреат з економіки 1998 р. **Амартія Кумар Сен** (Amartya Kumar Sen) народився 3 листопада 1933 р. у містечку Сантінікетан (штат Бенгалія, Індія). Одержав фундаментальну економічну освіту, навчаючись у Президентському коледжі (м. Калькутта) і Кембриджському університеті (Англія). З 1956 р. розпочав викладацьку роботу у Джадавпурському університеті в Калькутті, потім – у Кембриджі (з 1957 р.), де за рік став доктором економіки, а згодом – і професором. З Кембриджем його пов'язує вагома частина наукового життя. Тут він працював до 1963 р., сюди повернувся у 1998-му, став Нобелівським лауреатом, тут у 1998–2004 рр.

очолював Трінті-коледж, тут працює почесним професором і донині. А.Сен викладав економічну теорію і займався науковими дослідженнями також у Делійському університеті (Індія, 1963–71), Лондонській школі економіки (1971–77), англійському Оксфорді (1977–88), американському Гарварді (1988–98). Він обирався президентом Міжнародної економічної асоціації (1986-89), Економетричного товариства (1984), Американської економетричної асоціації (1994). За видатний вклад у політичну економію, що привів до поліпшення добробуту людства, у 1986 р. Амартія Сен одержав престижну американську премію ім. Ф. Сейдмана, а у 2000 р. став першим лауреатом

© Михайло Довбенко, В'ячеслав Ковальчук, 2010.

(разом з Дж. К. Гелбрейтом) міжнародної премії ім. В. Леонт'єва, яка присуджується за розширення можливостей економічної думки.

Нобелівською премією з економіки А. Сен був нагороджений у 1998 р. з формулюванням «за внесок в економічну теорію добробуту», хоча коло його наукових інтересів значно ширше. У науковому світі він відомий своїми дослідженнями у галузі теорії бідності, економічної нерівності і пов'язаних з цим соціальних проблем, зокрема голоду на планеті [1, 5–7; 2, 289].

Серед наукових праць А. Сена варто виділити книги і статті «Колективний вибір і суспільний добробут» («*Collective choice and social welfare*», 1970), «Про економічну нерівність» («*On economic inequality*», 1973), «Бідність і голод» («*Poverty and famines*», 1981), «Вибір, добробут і метод виміру» («*Choice, welfare and measurement*», 1982), «Повернення до проблеми нерівності» («*Inequality reexamined*», 1992, 1998), «Розвиток як свобода» («*Development as freedom*», 1999) та деякі інші.

А. Сен був тричі одруженим. Його донька від першого шлюбу – Антара Дев Сен – відома індійська журналістка. Дружина економіста (з 1991 р., третій шлюб А. Сена), Емма Джорджина Ротшильд, є членом впливової банкірської сім'ї британських Ротшильдів, а також знаним англійським економістом – спеціалістом у галузі історії економіки та економічної думки. З нею А. Сен написав кілька спільних наукових праць, серед яких найбільш відомою є монографія «Економічна теорія Адама Сміта» («*Adam Smith's Economics*», 2006).

Амартія Сен розпочав свою наукову діяльність з дослідження найважливіших глобальних проблем, які постали перед сучасним світом, – голоду і економічної нерівності, знедоленості того «голодного мільярду», який живе у цілковитій злиденності. Актуальність цих проблем, які не послаблюються, а усе загострюються, підтверджується тим, що наприкінці минулого тисячоліття частка загальносвітового доходу, яка надходить найбіднішим верствам населення, скоротилася до 1,4 відсотка. Співвідношення ж рівнів доходів найбагатших і найбідніших верств, насамперед за рахунок бідних країн, за останніх 40 років ХХ століття зросло від 13 до 1 до 60 до 1 [3, 224].

Праці А. Сена містять не лише теоретичні узагальнення, а й рекомендації стосовно запобігання голоду і знедолення, обмеження їх наслідків. Індійський вчений вважає, що найважливіша передумова розв'язання світовою спільнотою проблеми голоду – вироблення вірного розуміння взаємозалежності продовольчої проблеми і функціонування усїєї економіки у цілому.

Індійський вчений довів, що недоїдання і голодомор – результат функціонування усїєї економіки, а не лише сільськогосподарської галузі і створення продовольства. Він виявив чинники, які сприяють виникненню голоду у сучасному світі. Зокрема, людина може бути приреченою на голодну смерть внаслідок безробіття, що зумовлене відсутністю системи соціального забезпечення і соціального страхування. Тобто, голод може згубити життя людини і членів її сім'ї навіть при достатку продовольства в країні.

Як приклад А. Сен аналізує ситуацію, яка склалася в Бангладеш у 1974 році [2, 291]. Голод наступив тоді, коли на кожного мешканця цієї країни припадало продовольства значно більше, ніж у будь-якому з попередніх років, коли голоду не було. Він був спровокований значним регіональним безробіттям у даному році, а також величезною повинню, наслідки якої негативно позначилися на виробництві продовольства лише за кілька місяців, водночас різко знизивши доходи селян. Голод посилювався внаслідок зростання цін на продукти харчування, паніки на ринку

продовольства. Не допомогло і втручання держави, яка намагалася коригувати продовольчі ціни. В результаті від голодної смерті загинули десятки тисяч людей.

Право на продовольство А. Сен відносить до основних прав кожної особи [1, 71]. Чи буде людина приречена на недоїдання і голодомор внаслідок незалежних від неї життєвих обставин чи стихійних лих залежить від реалізації цього права – права на одержання того обсягу харчів і питва, який вона може придбати незалежно від наявності продовольства у країні чи регіоні. Водночас, чинник наявності продовольства не є єдиним в реалізації згаданого права.

Насправді проблему продовольчого забезпечення не можна розв'язати лише шляхом нарощування обсягу виробництва харчів. Значною мірою вона залежить від того, бідна країна чи заможна, тобто від рівня добробуту. Якщо країна заможна, вона може закупити продовольство за кордоном в необхідних кількостях, а якщо злиденна – буде приречена на голод.

Аналізуючи дану проблему, А. Сен виявив, що в багатих країнах голоду не буває навіть за умов катастрофічних засух і неврожаїв. Наприклад, у 1993–1995 рр. виробництво продовольства в Південній Кореї знизилося на 1,7%, у Японії – на 12,4, у Сингапурі – на 58%, однак голоду у цих заможних країнах не було. Водночас у 1979–1981 рр. значний голод внаслідок загальної бідності пережили Ангола, Судан і Буркіна-Фасо, хоча за цей період обсяги виробництва продовольства у цих країнах зросли – відповідно на 3,2, 7,7 і навіть 29,4% [3, 226].

Однак відвернення голоду не є остаточним вирішенням проблеми продовольчого забезпечення, яка включає також якісне, повноцінне харчування. Останнє залежить, як наголошує вчений, від багатьох чинників, зокрема й стану здоров'я населення та епідеміологічної ситуації.

Можливості державної охорони здоров'я та епідеміологічні умови мають важливе значення для подолання голоду у сучасному світі. А. Сен зазначає, що за умов масового голоду люди вмирають не так від голодного виснаження, як від звичайних інфекційних хвороб і простуди, яким ослаблений голодом організм опиратися, виявляється, не спроможний. Рівень смертності у періоди голодоморів можна значно знизити, якщо запобігати розповсюдженню інфекційних захворювань та епідемії.

Тому, на думку дослідника, важливо вивести продовольче питання і проблеми аграрного виробництва за межі звичної спеціалізації Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО). Для боротьби з голодом у сучасному світі необхідна інтеграція зусиль ФАО з Міжнародною організацією праці, Всесвітньою організацією здоров'я, Конференцією ООН з торгівлі та розвитку та іншими міжнародними організаціями. Водночас, на переконання А. Сена, саме ФАО має бути «першочерговою рушійною силою» у розв'язанні глобальної проблеми голоду [1, 103].

Нині в суспільстві та економічній науці панує думка, що світове виробництво продовольства значно відстає від темпів зростання населення. Цей висновок бере початки ще з наукових досліджень А.Тюрго (60-70-ті роки 18 століття) і Т.Мальтуса (початок 19 століття), які пояснювали його дією закону спадної віддачі ресурсів (у А.Тюрго – *закону спадної родючості ґрунтів*¹) [4, 113, 142–147].

А. Сен, у цілому поділяючи уявлення про коректність закону спадної віддачі, на конкретних прикладах обґрунтовує тезу, що можливості прискореного виробництва

¹ Закон спадної родючості землі А.Тюрго, сформульований у 1766 р., згодом ліг в основу закону спадної віддачі ресурсів, сформульованого Т.Мальтусом у 1820 р.

продовольства ще далеко не вичерпані¹. Він на базі статистики ФАО вивів індекси виробництва продовольчих товарів на душу населення у світі загалом і по його окремих регіонах у вигляді усереднених показників за трирічні періоди (1993–1995 рр. до 1979–1981 рр.). Дослідник вказує на зростання світового виробництва продовольчих товарів на душу населення, причому найбільший приріст спостерігається на найгустіше заселених територіях Китаю, Індії, Південно-Східної Азії. Водночас в Африці виробництво продовольства відносно зменшується. Врожаї зернових зростають у всіх регіонах планети – за останніх 20 років минулого століття середній приріст склав майже півцентнера (42,6 кг) на гектар. При цьому, поряд з інтенсивними чинниками зростають й екстенсивні – збільшення площ орної землі. Однак інтенсивні чинники забезпечують 94% зростання обсягу зернових, а екстенсивні – лише 6% [3, 227,228].

Індійський дослідник зазначає, що виробництво продовольства зростає навіть за тенденції до значного зниження світових цін на нього. Зниження цін свідчить про зменшення економічних стимулів у багатьох секторах комерційного виробництва продовольчих товарів. Найбільший приріст виробництва продовольства має місце у регіонах, відносно ізольованих від світових продовольчих ринків (зокрема, у Китаї, Індії, Малайзії, Індонезії, на Філіппінах тощо). Незначний приріст виробництва продовольства у Північній і Південній Америці та Європі пояснюється передусім зниженням цін на нього і економічних стимулів.

За прогнозами Міжнародного інституту досліджень продовольчої політики до 2020 року відбудеться істотне зниження світових продовольчих цін (на пшеницю, рис, кукурудзу, фуражне зерно – від 15 до 25% порівняно з 1990 роком). Водночас, незалежно від того, будуть знижуватися ціни, чи ні, виробництво продовольства буде зростати й надалі – такий висновок А.Сена.

Усе це не знижує актуальність питання про необхідність суттєвого уповільнення темпів зростання населення у країнах, що розвиваються. Проблема тут не тільки у можливостях адекватного зростання кількості продовольства, а й у численних інших питаннях – економічних, регіональних, соціальних, екологічних, політичних, пов'язаних з перенаселенням планети. Водночас, на думку А.Сена, існує небагато причин для глибокого песимізму, породженого швидким відставанням темпів виробництва продовольства від темпів зростання народонаселення, так характерного для економічної теорії початку ХІХ століття і навіть наступних періодів².

Особливу увагу вчений приділив аналізу різних форм взаємозалежності ринкового механізму і державного регулювання у подоланні проблеми голоду [3, 229–230].

Аналізуючи *взаємозалежність між доходами і витратами*, дослідник вказує, що голод – це, насамперед, проблема загальної бідності і нестачі продовольства,

¹ До певного моменту, коли насиченість виробництва ресурсами відносно невисока, сукупна віддача економічних факторів, як і їх граничні продукти, зростає; закон спадної віддачі починає діяти після повної ресурсної насиченості виробництва, коли починають зменшуватися граничні продукти капіталу, праці і землі – основних виробничих факторів. На думку А.Сена, в сільському господарстві країн, що розвиваються (а їх більшість у світі), насиченість ресурсами ще не досягла свого оптимуму.

² Йдеться не тільки про мальтузіанство – теорію народонаселення Т.Мальтуса, а й про погляди на цю проблему його великих сучасників – Д.Рікардо, Ж.Б.Сея, які повністю поділяли сумніви Мальтуса стосовно перспектив існування роду людського взагалі через надмірні, на їх думку, темпи зростання населення. Водночас, як Мальтус, так і інші економісти того часу, повністю ігнорували роль такого фактора, як технологічний прогрес, у зростанні темпів виробництва продовольства, що й привело їх до некоректних у цілому висновків у цьому питанні [4, 142–146].

відсутності необхідної системи охорони здоров'я і соціального захисту населення внаслідок низьких доходів – як особистих, так і національних, а не просто нестачі виробництва продовольства.

Розгляд *міжнародної взаємозалежності* привів його до висновку, що самозабезпеченість продовольством – не єдина і не завжди найнадійніша гарантія реального забезпечення ним усіх громадян країни. Продовольчі товари купуються і продаються на світових ринках, а економічна блокада застосовується вкрай рідко, тому варто раціонально використати можливість імпорту продовольства поряд з іншими альтернативами.

Взаємозалежність між стабільністю макроекономічною і продовольчою диктує необхідність уникнення високої і нерівномірної інфляції та запобігання зростанню надлишкового рівня безробіття, прагнення до повної зайнятості, проведення антициклічних заходів державної економічної політики.

Для країн, що розвиваються, з багатодітними родинами і фактичною безправністю жінки особливого значення набуває *взаємозалежність між економічними можливостями і рівністю розподілу продовольства у сім'ях*. Це явище долається шляхом розширення прав жінок і ліквідації гендерної нерівності, а також забезпечення жіночої зайнятості, наділення жінок майновими правами, їх навчанням. Вказана взаємозалежність стосується також різних соціальних груп населення і каст та регіонів світу.

Взаємозалежність між правами жінок і зниженням народжуваності демонструє той факт, що з розширенням прав жінок у суспільстві і родині значно скорочується народжуваність, а це сприяє вирішенню проблеми голоду. Потрібно впроваджувати державні програми планування сім'ї, зайнятості жінок, їх освіти, залучення до соціального і політичного життя.

Розглядаючи *взаємозалежність між політичними стимулами і державною економічною політикою*, А. Сен наголошує, що в демократичних країнах голод неможливий. Вільний політичний вибір і демократичні свободи передбачають відповідальність суспільства за вирішення глобальних проблем, зокрема й проблеми голоду. Характер політичних процесів у демократичних суспільствах позитивно впливає на унеможливлення голоду. Це стосується і рівня доходів, і політики зайнятості, і охорони здоров'я, й освіти, і соціальної допомоги. Водночас, у суспільствах тоталітарних, диктаторських, сектантських, кастових загроза голоду суттєво зростає.

Нарешті, очевидною є *взаємозалежність між війнами та економічним зубожінням і голодом*. Війни не тільки руйнують продуктивні сили і винищують найбільш економічно активне населення, а й породжують політичну та економічну нестабільність, скорочують і ліквідують стимули до інвестування та економічного зростання, що призводить до господарської стагнації і повного зубожіння народу.

Попри усі досягнення цивілізації, голод продовжує залишатися однією з найсерйозніших глобальних загроз людству. Адже за умов, коли світовий дохід щороку зростає у середньому на 2,5%, кількість людей, що живуть у злиднях і бідності, зростає. Нині 1,2 млрд. осіб з майже 7-мільярдного населення нашої планети живуть менш як на один долар США на день, а понад 2,3 млрд. – менш як на 2 долари. Це означає, що у жахливих злиднях і бідності проживає 3,5 млрд. осіб, тобто половина населення Землі, і ця половина хронічно недоїдає. У переліку найбідніших країн світу лідирують Афганістан, Еритрея, Нігер, Мозамбік, Демократична Республіка Конго,

Судан, Ефіопія, Лесото і Чад. Тут постійно витає загроза голодної смерті, зареєстровано найнижчу середню тривалість життя і найвищий рівень дитячої смертності.

Індійський дослідник став автором (спільно з М. Десаї) так званого *індексу розвитку людського потенціалу* (ІРЛП), який з 1990 р. застосовується ООН для комплексної оцінки прогресу людства – як людської спільноти у цілому, так і стосовно окремих країн [5, 431–432].

При розрахунку даного індексу враховуються три показники: середня тривалість майбутнього життя при народженні, рівень освіти як сукупність двох величин – рівня грамотності дорослого населення (2/3 індексу) і сукупної частки тих, хто навчається (1/3 індексу), та рівень життя, який оцінюється як ВВП пересічно на одного жителя. ІРЛП є середньою величиною від індексів цих показників.

Кожен з індексів обчислюється за таким алгоритмом:

$$\text{Індекс} = \frac{x - \min(x)}{\max(x) - \min(x)},$$

де x – середні значення відповідного показника, $\min(x)$ і $\max(x)$ – максимальні і мінімальні значення показника x .

Індекс тривалості життя (I_{LE} , де LE – пересічна тривалість життя), розраховується наступним чином:

$$I_{LE} = \frac{LE - 25}{85 - 25}.$$

Індекс рівня освіти (I_{PO}) обчислюється за формулою:

$$I_{PO} = \frac{2}{3} ALI + \frac{1}{3} GEI,$$

де ALI – індекс грамотності дорослого населення, GEI – індекс сукупної частки тих, хто навчається.

Відповідно, $ALI = \frac{ALR}{100}$, де ALR – грамотність дорослого населення у відсотках;

$ALR = \frac{CGER}{100}$, де $CGER$ – сукупна частка тих, хто одержує початкову, середню та вищу освіту.

Індекс рівня життя ($I_{PЖ}$) обчислюється так:

$$I_{PЖ} = \frac{\log(GDP_{pc}) - \log(100)}{\log(40000) - \log(100)},$$

де GDP_{pc} – ВВП пересічно на одного жителя країни при паритеті купівельної спроможності у доларах США.

Вважається, що країни з ІРЛП меншим від 0,5 мають низький рівень розвитку, 0,5-0,8 – середній, з більшим від 0,8 – високий.

Відомо, що у чільній десятці країн з високим рівнем розвитку (ІРЛП перевищує 0,8) постійно знаходяться Норвегія, Швеція, Канада, США, Німеччина, Японія, Фінляндія, Австралія, Швейцарія, Австрія... Україна ж, знаходячись на одному з чільних місць у світі за рівнем грамотності дорослого населення (понад 99%) і часткою

тих, хто здобуває освіту, за пересічною тривалістю життя (67 років) і доходом на душу населення (трохи більше 1000 доларів США) і у цілому за величиною ІРЛП за роки незалежності не піднімалася вище сьомого десятку країн світу. Зокрема, за підсумками 2009 р. наша країна, виходячи з даного показника, перебуває на 68-й позиції у світі.

Багато у чому, завдяки науковим дослідженням А. Сена, світове співтовариство прийшло до усвідомлення необхідності розробки і втілення у життя загальносвітової комплексної програми боротьби з бідністю. Така програма – «Цілі розвитку на нове тисячоліття» – була прийнята ООН у 2000 р. Її мета – глобальна боротьба з бідністю і досягнення значних позитивних зрушень у сферах освіти і охорони здоров'я до 2015 року. Участь у цій програмі беруть 189 країн світу.

Література

1. Сен А. *Об этике и экономике*. – М.: Дело, 1996.
2. Довбенко М. В. *Видатні незнайомці*. – К.: Академія, 2000.
3. Довбенко М. В. *Сучасна економічна теорія: економічна нобелелогія*. – К.: Академія, 2005.
4. Ковальчук В. М., Сарай М. І. *Ретроспектива світової економічної думки*. – Тернопіль: Астон, 2006.
5. *Економічна теорія: політична економія. Підручник / За ред. С. І. Юрія*. – К.: Кондор, 2009.
6. *Лауреати Нобелівської премії 1901–2001. Енциклопедичний довідник*. – К.: УВЦ, 2001.
7. www.krugosvet.ru/index.htm.
8. www.peoples.ru/science/economy/amartya_sen.http.

Редакція отримала матеріал 16 березня 2010 р.